

3. KIRTIS, PRIEGAIDĖ, KIEKYBĖ IR MORFEMA

- 3.1. KIRTIS IR MORFEMA. PAGRINDINĖ AKCENTINĖ MORFEMŲ SAVYBĖ
- 3.2. PAGRINDINĖ KIRČIO VIETOS TAISYKLĖ IR PAPRASTŲJŲ ŽODŽIŲ KIRČIAVIMO DĒSNINGUMAI
- 3.3. DARINIŲ KIRČIAVIMAS
- 3.4. PRIEGAIDĖ IR MORFEMA. PAPILDOMA AKCENTINĖ MORFEMŲ SAVYBĖ

3.1. KIRTIS IR MORFEMA. PAGRINDINĖ AKCENTINĖ MORFEMŲ SAVYBĖ

LITERATŪRA

- Garde'as P. Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema. *Kalbotyra*, 1971, t. 22 (1), p. 93–96.
- Girdenis A. Kirčiavimas. In: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. 4-asis leid., Vilnius, 2005, p. 49–53 (tinka ir ankstesni leidimai); *Lietuvių kalbos enciklopedija*. 2-asis leid., Vilnius, 2008, p. 272–273.
- Mikulėnienė D. *Akcentologija*, p. 169–172.
- Pakerys A. Vardažodžių galūnių ir kamienu akcentinės galios nustatymo tvarka. *Kalbotyra*, 2000, t. 48/49 (1), p. 95–102.
- Stundžia B. Daiktavardžių kirčiavimo dėsningumai. *Mūsų kalba*, 1985, Nr. 6, p. 6–10.
- Stundžia B. *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, Vilnius, 1995, p. 4–6.

Lietuvių kalbai būdingas laisvasis kirtis. Kaip jau sakyta (žr. p. 19), kirčio vietos dėsningumai glaudžiai susiję su žodžio morfemomis. Joms linkstama priskirti tam tikras akcentines savybes, kurias žinant galima paaiškinti ir net numatyti daugybės žodžių kirčiavimą. Dėl to, kiek akcentinių savybių morfemoms būdinga ir kaip jas vadinti, kalbininkai nesutaria. Čia, kaip ir dera mokomajame leidinyje, pasirinktas pats paprasčiausias aprašymas, pagrįstas kiek įmanoma suprantamesne terminologija.

Pažintį su akcentinėmis morfemų savybėmis geriausia pradėti nuo paprastųjų (t. y. darybiškai neskaidomų), dažniausiai labai paprastos sandaros žodžių, susidedančių iš kamieno (= šaknies) ir galūnės, pvz.: *mišk-as*, *nugar-a*, *galv-a*, *ger-as*, *-a*, *pig-us*, *-i*, *kit-as*, *-a*, *riš-a*, *-o*, *suk-a*, *-o*. Kirčio vietos pasirinkimas čia nedidelis – būna kirčiuotas arba kamieno skienu, arba tas, kurio branduolys (balsis ar dvigarsis) priklauso galūnei (plg. *mišk-as*, *bùk-as*, *kìt-as*; *riš-a*, *-o*, *sùk-a*, *-o* ir *galv-à*, *buk-à*, *kit-à*, *pig-ùs*, *-ì*), kartais vienas ilgesnio kamieno ar galūnės skienu, pvz.: *nùgar-a*, *skudùt-is*; *galv-ojè*, *galv-omìs* (kirčiuoti skienu paspalvinti). Paprastųjų žodžių kirčio vieta dažniausiai priklauso nuo juos sudarančių morfemų savybės, vadinamos akcentine verte, ir nuo morfemos vietos žodyje.

Akcentinė vertė rodo morfemų ryšį su kirčiu. Pagal šią savybę visos morfemos yra dvejopos: turinčios arba galinčios turėti kirtį yra *stipriosios*, o neturinčios kirčio – *silpnosios*. Akcentinė vertė būdinga kiekvienai morfemai, todėl ji laikytina pagrindine akcentine morfemų savybe.

Kamienu akcentinei vertei nustatyti labai patogios tam tikros atraminės formos, pavyzdžiui, vardažodžių daugiskaitos naudininkas. Kirčiuotą skienu turintis šios formos kamienas bus *stiprusis* (pvz.: *kój-oms*, *nùgar-oms*, *rañk-oms*), kirčio neturin-

tis – silpnasis, pvz.: *galv-óms, ger-íems, -óms, vis-íems, -óms*. Stiprieji kamienai būdingi 1-osios bei 2-osios kirčiuočių vardažodžiams, o silpnuosius kamienus turi 3-osios ir 4-osios kirčiuočių vardažodžiai (apie kirčiuotes žr. p. 48–52).

Galūnių akcentinė vertė nustatoma paprastai: gālinti turėti kirtį galūnė laikyti-na stipriąja (pavyzdžiui, moteriškosios giminės vns. kilmininko galūnės *-os* ir *-ės*: plg. *galv-ós, kat-ė́s* ir *málk-os, žvāk-ė́s*), niekuomet negaunanti kirčio – silpnąja (pavyzdžiui, abiejų giminių vns. galininko galūnės *-ą, -ę, -į, -ų*: *gálv-ą, v́yr-ą, kát-ę, bról-į, ák-į, sún-ų* ir t. t.)¹⁸.

KONTROLINIAI KLAUSIMAI

1. Nuo ko dažniausiai priklauso žodžio kirčio vieta nefiksuoto (laisvojo) kirčio kalbose?
2. Kas yra morfemų akcentinė vertė?
3. Kaip nustatoma žodžio kamieno akcentinė vertė?
4. Kaip nustatoma žodžio galūnės akcentinė vertė?

3.2. PAGRINDINĖ KIRČIO VIETOS TAISYKLĖ IR PAPRASTŲJŲ ŽODŽIŲ KIRČIAVIMO DĖSNINGUMAI

LITERATŪRA

- Girdenis A. *Kirčiavimas*, p. 49–53.
- Stundžia B. *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, p. 6–8.

Jau užsiminta, kad paprastųjų žodžių kirčio vietą lemia morfemų akcentinė vertė ir jų vieta žodyje. Kadangi paprastuosius vardažodžius dažniausiai sudaro dvi morfemos – kamienas (= šaknis) ir galūnė, kurių kiekviena akcentinės vertės atžvilgiu būna arba stiprioji, arba silpnoji, įmanomos keturios paprastųjų vardažodžių morfemų kombinacijos pagal jų akcentinę vertę (stipriosios morfemos žymimos didžiosiomis, silpnosios – mažosiomis raidėmis; kirčiuotas skiemuo paspalvintas):

- 1) stiprusis kamienas + stiprioji galūnė (kirtį gauna kamieno skiemuo ar vienas skiemenu, pvz.: *VARN-A* → *VÁRNA*, *VASAR-A* → *VĀSARA*);
- 2) stiprusis kamienas + silpnoji galūnė (kirtį gauna kamieno skiemuo ar vienas skiemenu, pvz.: *VARN-ą* → *VÁRNą*, *VASAR-ą* → *VĀSARą*);
- 3) silpnasis kamienas + stiprioji galūnė (kirtį gauna galūnės skiemuo arba skiemuo, kurio branduolys – balsis ar dvibalsis – priklauso galūnei, pvz.: *galv-A* → *galvĀ*, *galv-OJE* → *galvOJĖ*);
- 4) silpnasis kamienas + silpnoji galūnė (kirtį gauna kamieno skiemuo ar vienas skiemenu, pvz.: *galv-ą* → *gálvą*, *valand-ą* → *vālandą*).

¹⁸ Reikia būti atidiems, nustatant akcentinę vertę tų vienskiemenių galūnių (pavyzdžiui, vns. įnagi-

Šias paprastųjų vardažodžių morfemų akcentinės vertės kombinacijas schemiškai galima pavaizduoti taip:

- 1) ^lK + G 3) k + ^lG
2) ^lK + g 4) ^lk + g

Iš pateiktų morfemų kombinacijų matyti, kad kirtį gauna tas vardažodžio skiemuo, kuris ar kurio branduolys priklauso:

- a) stipriajai morfemai, kai abi morfemos yra nevienodos akcentinės vertės, pvz.: vns. gal. *VÁRNq*, *VĀSARq*; dgs. vard. *VÁRNos*, *VĀSARos* (^lK + g); vns. vard. *galvÁ*, *valandÁ*; dgs. kilm. *galvŪ*, *valandŪ* (k + ^lG);
- b) pirmajai morfemai (t. y. kamienui), kai abi morfemos yra vienodos akcentinės vertės, pvz.: vns. vard. *VÁRNA*, *VĀSARA*; dgs. kilm. *VÁRNŪ*, *VĀSARŪ* (abi morfemos stipriosios, t. y. ^lK + G); vns. gal. *gálvq*, *vālandq*; dgs. vard. *gálvos*, *vālandos* (abi morfemos silpnosios, t. y. ^lk + g).

Abu atvejus nesunku suvesti į vieną ir suformuluoti taisyklę, nusakančią paprastojo vardažodžio kirčio vietą: *kirtį gauna skiemuo, kuris ar kurio branduolys priklauso pirmajai vienodos arba didesnės akcentinės vertės morfemai*. Ši taisyklė, vadinama pagrindine kirčio vietos taisykle, būdinga visoms nefiksuoto (laisvojo) kirčio kalboms. Ji taikoma, kaip vėliau paaiškės, ne tik paprastiesiems žodžiams, bet ir kai kuriems dariniams bei išvestinėms formoms

KONTROLINĖ UŽDUOTIS

1. Suformuluokite ir paremkite pavyzdžiais pagrindinę kirčio vietos taisyklę, būdingą nefiksuoto (laisvojo) kirčio kalboms.

3.3. DARINIŲ KIRČIAVIMAS

LITERATŪRA

- Pakerys A. Dėl akcentinės lietuvių kalbos vardažodžių priesagų galios. *Baltistica*, 2008, t. 43 (1), p. 17–29.
- Stundžia B. *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, p. 8–12.

Aptarus pagrindinę morfemų akcentinę savybę ir iš jos išplaukiančius paprastųjų vardažodžių kirčiavimo dėsningumus, galima pereiti prie darinių. Dariniai, kaip žinoma, yra dvejopi – vediniai ir dūriniai, arba sudurtiniai žodžiai. Vedinių esti trijų tipų – priesagų (pvz., *berž-ýnas* ⇔ *béržas*), priešdėlių (pvz., *pa-lángė* ⇔ *lángas*) bei galūnių (pvz., *vasār-is* ⇔ *vāsara*) vedinių. Kiekvienas vedinys susideda iš pamatinio kamieno, darybos formanto ir galūnės (galūnių vediniuose pastaroji morfema atstoja ir darybos formantą). Pamatinis kamienas ir darybos formantas sudaro vedinio kamieną. Dūrinio kamienas yra sudarytas iš dviejų pamatinių kamienų, sujungtų jungiamuoju balsiu arba nuline sandūra (t. y. be jungiamojo balsio) pld. *vien-a-diēn-is* –ė

ir/ar kirčio vietai. Ši savybė gali būti vadinama akcentine galia, arba akcentine dominacija. Afiksai, kurie sąlygoja darinio kirčiavimą, yra dominaciniai, o kurie darinio kirčiavimui įtakos neturi – nedominaciniai (pastarieji lietuvių kalboje yra retenybė).

Darinių kirčiavimo bendriesiems dėsningumams iliustruoti labai patogūs **priesagų vediniai**. Vedinio kirčiavimo pobūdį čia paprastai lemia darybos formantas (šiuo atveju – priesaga). Pagal įtaką pamatinio kamieno akcentinei vertei dominacinės vardažodžio priesagos yra dvejopos.

1. **Stiprinančiosios** priesagos, kurios silpnąjį pamatinį kamieną vedinyje paverčia stipriu (a), o stiprusis pamatinis kamienas lieka nepakitęs (b), pvz.:
 - a) *bérž-as* 3 (*berž-ÁMS* – silpnasis kamienas) + *-iuk-as* → *BERŽIŪK-as* 2 (*BERŽIŪK-AMS* – stiprusis kamienas);
vaik-as 4 (*vaik-ÁMS* – silpnasis kamienas) + *-išk-as, -a* → *VAIKIŠK-as, -a* 1 (*VAIKIŠK-IEMS, -OMS* – stiprusis kamienas);
 - b) *ÚOS-IS* 1 (*ÚOSI-AMS* – stiprusis kamienas) + *-iuk-as* → *UOSIŪK-as* 2 (*UOSIŪK-AMS* – stiprusis kamienas);
BRÓL-IS 1 (*BRÓLI-AMS* – stiprusis kamienas) + *-išk-as, -a* → *BRÓLIŠK-as, -a* 1 (*BRÓLIŠK-IEMS, -OMS* – stiprusis kamienas).
2. **Silpninančiosios** priesagos, stiprųjį pamatinį kamieną vedinyje paverčiančios silpnu (a), o silpnasis pamatinis kamienas lieka nepakitęs (b), pvz.:
 - a) *BĪT-Ė* 2 (*BĪT-ĖMS* – stiprusis kamienas) + *in-as* → *bitin-as* 3^b (*bitin-ÁMS* – silpnasis kamienas);
DŪLK-Ė 1 (*DŪLK-ĖMS* – stiprusis kamienas) + *in-as, -a* → *dūlkin-as, -À* 3^a (*dūlkin-ĖMS, -ÓMS* – silpnasis kamienas);
 - b) *kat-Ė* 4 (*kat-ĖMS* – silpnasis kamienas) + *in-as* → *kātin-as* 3^b (*katin-ÁMS* – silpnasis kamienas);
laik-as 4 (*laik-ÁMS* – silpnasis kamienas) + *in-as, -a* → *laikin-as, -À* 3^b (*laikin-ĖMS, -ÓMS* – silpnasis kamienas).

Silpnojo kamieno vardažodžiams būdingas kilnojamas kirtis, todėl vedinio kamienas kirtį gauna tik prieš silpnąsias galūnes.

Stiprinančiosios priesagos toliau grupuojamos pagal poveikį pamatinio kamieno kirčio vietai. Jos esti dvejopos:

- a) **stiprinančiosios stipriosios** priesagos, pritraukiančios kirtį į skiemenį, kuris ar bent kurio branduolys priklauso priesagai (pamatinio kamieno akcentinė vertė neturi jokios reikšmės), pvz., *-yn-as: bérž-as* 3 → *BERŽŪN-as* 1, *LĪEP-A* 1 → *LĪEPŪN-as* 1 ir t. t. (kaip matyti iš pavyzdžių, pamatinis kamienas vedinyje yra sustiprinamas arba lieka stiprus, o kirtį gauna skienuo, kurio branduolys – ilgasis balsis – priklauso priesagai);
- b) **stiprinančiosios silpnosios** priesagos, kurių vediniai išlaiko pamatinio kamieno kirčio vietą, pvz., būdvardžių *-išk-as, -a: vaik-as* 4 → *VAIKIŠK-as, -a* 1; *BRÓL-IS* 1 → *BRÓLIŠK-as, -a* 1 (pamatinis kamienas vedinyje yra sustiprinamas arba lieka stiprus, bet priesagos skienuo yra nekirčiuotas – išlaikoma pamatinio kamieno kirčio vieta).

Pagal santykį su pamatinio kamieno kirčiu galima skirti dar trečią stiprinančių-

- a) *JŪR*-A 1 (stiprusis kamienas) + *-in-is, -ė; -inink-as, -ė* →
JŪRIN-is, -ė 1, *JŪRININK-as, -ė* 1;
RANK-Ā, RAŅK-q 2 (stiprusis kamienas) + *-in-is, -ė; -inink-as, -ė* →
RAŅKIN-is, -ė 1, *RAŅK-ININK-as, -ė* 1;
- b) *dārb-as* 3 (silpnasis kamienas) + *-in-is, -ė; -inink-as, -ė* →
DARB-ĪN-is, -ė 2, *DARB-INIŅK-as, -ė* 2;
apžvalg-Ā 3^b (silpnasis kamienas) + *-in-is, -ė; -inink-as, -ė* →
APŽVALG-ĪN-is, -ė 2, *APŽVALG-INIŅK-as, -ė* 2.

Taigi abiem atvejais pamatinis kamienas vedinyje tampa stipriuoju, tačiau vedinio kirčio vietą lemia pamatinio kamieno akcentinė vertė. Kaip kalbamojo tipo pavyzdžius iš darių vardažodžio priesagų galima nurodyti tik dvi – būdvardžių *-inis, -ė* ir daiktavardžių *-ininkas, -ė*. Tačiau iš tikro pirmosios priesagos vedinių kirčiavimas yra sudėtingesnis, o antroji priesaga akivaizdžiai linkusi į stiprinančiąsias silpnąsias morfemas (plačiau žr. p. 92 tt.).

Silpninančiosios priesagos pagal poveikį pamatinio kamieno kirčio vietai irgi yra dvejopos. Beveik visos jos pridera silpnosioms, t. y. tokioms, kurios susilpnina arba išlaiko silpną pamatinį kamieną, o kirčio negauna (plg. anksčiau pateiktus *-inas* daiktavardžių ir *-inas, -a* būdvardžių vedinius). Prie retų silpninančiųjų stipriųjų priesagų, t. y. tokių, kurios paradigmoje prieš silpnąją galūnę gali gauti kirtį, priskirtina, pavyzdžiui, aukštesniojo laipsnio formų priesaga *-ennis, -ė* (plg. gerESN-io ir gerESN-ĖS¹⁹), įvardžių priesaga *-(i)oks, -ia* (plg. *tÓK-io* ir *tOK-IŌS*).

KONTROLINIAI KLAUSIMAI IR UŽDUOTYS

1. Kaip vadinama afiksų akcentinė savybė, dažniausiai lemianti darinių kirčio vietą?
2. Kaip skirstomos dominacinės vardažodžio priesagos pagal įtaką pamatinio kamieno akcentinei vertei? Apibūdinkite jas.
3. Kaip smulkiau grupuojamos stiprinančiosios priesagos? Apibūdinkite jas.
4. Kaip smulkiau grupuojamos silpninančiosios priesagos? Apibūdinkite jas.

3.4. PRIEGAIDĖ IR MORFEMA. PAPILDOMA AKCENTINĖ MORFEMŲ SAVYBĖ

LITERATŪRA

- Mikulėnienė D. Akcentologija, p. 169–172.
- Stundžia B. *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, p. 12–13.

Aprašant kirčiavimo sistemą, nuo priegaidžių būtų galima atsiriboti, jeigu šie prozodiniai elementai neturėtų jokio ryšio su žodžio kirčio vieta ir kirčiuotė-

mis. Tačiau taip nėra: priegaidžių (bei skiemens kiekybės) ir kirčio vietos sąsają rodo priešpaskutinio skiemens dėsnis (žr. p. 36 t.). Priegaidės bendrinėje kalboje būdingos tik kirčiuotoms morfemoms ir tik toms, kurių kirčiuoto skiemens ar vieno iš skiemenų pagrindą sudaro ilgasis balsis ar dvigarsis. Kadangi priegaidės turi ne visas kirčiuotas morfemas, jos laikytinos papildoma morfemų akcentine charakteristika.

Vadinasi, kalbant apie morfemas, kurių kirčiuotas skiemuo žodyje yra priešpaskutinis, reikia turėti galvoje ne tik pagrindinę tų morfemų akcentinę savybę – vertę, bet ir papildomą savybę – priegaidę (bei skiemens kiekybę). Kitaip negalima paaiškinti, kodėl, pavyzdžiui, vieni stiprieji ar silpnieji kamienai kirtį išlaiko, o iš kitų kirtis nušoka į gretimą skiemenį, kurio branduolys priklauso galūnei, plg.: *KŪJ-A* 1 ir *KOP-Ā* 2 (*KŪP-q*), *VIŠT-Ā* 2 (stiprieji kamienai); *gálv-as* 3 ir *kalv-às* 4 (*kaľv-q*), *lig-às* 4 (silpnieji kamienai); *LENTÝN-A* 1 ir *MOKYKL-Ā* 2 (*MOKÝKL-q*) – stiprieji kamienai.

Kadangi aptariamasis kirčio nušokimas yra susijęs su tam tikromis galūnėmis, tai toms vardažodžių ir veiksmažodžių galūnėms, kurios pritraukia kirtį iš netvirtapradžio priešpaskutinio skiemens (žr. p. 36 t.), priskiriama papildoma akcentinė savybė, vadinama *trauklumu*, arba *atrakcija*. Traukliųjų galūnių esti ir stipriųjų, ir silpnųjų. Pavyzdžiui, vns. vardininko galūnė *-a* yra stiprioji, nes gauna kirtį po silpnojo kamieno, plg. *VÁRN-A*, *VÁSAR-A* (stiprieji kamienai) ir *galv-Ā*, *kalv-Ā*, *valand-Ā* (silpnieji kamienai). Tačiau žodžiai su netvirtapradžiu priešpaskutiniu skiemeniu (pvz.: *rankà-raňkq*, *vištà*) nepaiso bendrosios kirčiavimo taisyklės, ir minimoji galūnė gauna kirtį eidama po stipriojo kamieno, tai gi vns. vard. *RANK-Ā*, *VIŠT-Ā* rodo stipriąją galūnę *-a* esant traukliąją. Visos daugiskaitos galininko galūnės yra silpnosios, nes negauna kirčio po silpnojo kamieno, pvz.: *gálv-as*, *vāland-as*; *dárb-us*, *kātin-us*. Tokie atvejai su netvirtapradžiu priešpaskutiniu skiemeniu, kaip *kalv-às* (plg. *kaľvq*), *varg-ùs* (plg. *vařgq*) ir pan., rodo minimąsias silpnąsias galūnes esant traukliąsias.

Vadinasi, atskirų vardažodžio formų kirčio vietą (kirčiuotas kamieno arba galinis skiemuo) reguliuoja bendroji kirčiavimo taisyklė (praktikos reikalams įprasta vadinti daugiskaitos naudininko taisykle) ir priešpaskutinio skiemens taisyklė. Abi šios taisyklės sudaro lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos šerdį ir praktinio kaitomųjų žodžių kirčiavimo pagrindus.

KONTROLINIAI KLAUSIMAI

1. Kodėl priegaidė priklauso papildomoms morfemų akcentinėms savybėms?
2. Kaip vadinamos galūnės, kurioms būdinga pritraukti kirtį iš netvirtapradžio priešpaskutinio skiemens?
3. Kokios taisyklės sudaro lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos ir praktinio kirčiavimo pagrindus?